

SINGEND IS DIE GELOOF IN SY ELEMENT ...
GEMEENTESANG AS KOMMUNIKATIEWE
HANDELING

E.C. Kloppers¹

ABSTRACT

CONGREGATIONAL SINGING AS
COMMUNICATIVE ACTION

In the worship service the faith is communicated on various levels by means of symbolic language and actions. Departing from the theory of communicative actions, it is shown that communicative actions are ways of communicating symbolically, by being part, taking part, and becoming part of an action. In this article it is argued that in many ways music has the qualities of a symbolic or metaphorical language. Singing and making music in the church service are therefore also communicative actions through which the experience of faith is expressed and communicated with others. Communicating the faith through music is determined by the work of the Holy Spirit — singing is a pneumatic act.

1. INLEIDING

Die kommunikatiewe handelingsteorie van Habermas (1982), waarvolgens die kommunikatiewe handeling verantwoordelik is vir *simboliese reproduksie*, kan teologies toegepas word op die bemiddeling van die geloof(s)(tradisie) deur die kommunikatiewe handeling van die kerk en gemeente. Die gemeente is in (simboliese) kommunikatiewe handeling met God, met mekaar en met die samelewing betrek. Die reduksie van die erediens tot woord en taal wat nog algemeen binne die reformatoriese tradisie aan die orde is, is nie net gebaseer op 'n eensydige ingrensing van die deelnemers nie, maar dit lei tot rasionalistiese verarming. Hierdie reduksie of *verbalisme* waaraan die erediens onderwerp word, is 'n vorm van instrumentele handeling wat eerder gerig is op diepgaande pedagogisering en indoktrinerig (vgl. Lorenzer 1981:81), as wat daar sprake is van egte simboolkommunikasie wat deur die *kommunikatiewe handeling* teweeg gebring word. Deur kommunikatiewe handeling te bevorder téénoor die kognitief-rasionele handeling wat

¹ Dr. Elsabé Kloppers, Departement Musiek, Universiteit van Pretoria, Pretoria, E-pos: iksa@absamail.co.za.

dikwels nog oorheers, kan die *versmalde rasionaliteit* binne die kerk oorkom word.

Die breër rasionaliteitsbegrip van die postmodernisme skep meer ruimte vir die affektiewe, nie-kognitiewe dimensies van menswees en dus ook vir die *ervaring van die estetiese*. So kan ook nuwe ruimte vir die kuns en die kerklied as ervaringsgerigte media waardeur geloof gekommunikeer word, geopen word en kan die sang in die erediens 'n wesenlik simbolies-kommunikatiewe handeling wees waardeur die geloof op simboliese of metaforiese vlak gekommunikeer word (vgl. Kloppers 1997).

2. DIE KOMMUNIKATIEWE HANDELING AS SIMBOOLKOMMUNIKASIE

It (is) natural for a theologian to raise the question: 'How is the aesthetic function of the human spirit related to the religious function? How are artistic symbols — and all artistic creations are symbols, however naturalistic their style may be — related to the symbols in which religion expresses itself?' (Tillich 1987:204)

Die *daarstellende, kommunikatiewe handeling* as openbare *simboliese kommunikasie* van die christelike ervaring in die erediens is gerig op "Orientierung, Expression und Affirmation" (Cornehl 1974:460). Die gemeente wat in die erediens versamel is, bring in bepaalde verbale, visuele en musikale interaksies, deur tekens en gebare, in diskoerse en handelingsreekse, die *onuitspreekbare* en *onaanskoulike* tot uitdrukking. Heimbrock (1993:142) toon dat die erediens die mense tot "kreatiewe waarneming" van die werklikheid wil uitnooi en bemagtig. In die kommunikatiewe handelinge in die erediens word gereflekteer op en deur simbole — taalsimbole, visuele simbole, musiek, metafore, mites, rituele, stories en handelinge, wat die draers is van die getuienis wat geloof wek en versterk. "Simbooltaal" soos musiek is by uitstek geskik vir die spreke oor God, wat anders is as die bloot feitelike spreke. Simbooltaal het 'n affektiewe uitdrukkingsvermoë wat deur rasionele argumentvoering nie bereik kan word nie. Vanweë die vermoë tot "simbooltaal" vervul musiek in die erediens 'n wesenlike funksie as kommunikatiewe handeling.

Suppan (1984) vat die grondliggende navorsingsinsigte ten opsigte van die kommunikatiewe moontlikhede van musiek vanuit musieketnologiese veldwerk, histories-biografiese bronnestudies, empiries-sosiologiese studies, kuns-estetiese insigte en psigologiese tekste, só saam: Ons kan met goeie gronde daarvan uitgaan dat die betekenis van musiek nie daarin geleë is dat dit bloot die bewussynsinhoude wat onder woorde geneem kan word vorm

nie, maar dat musiek op dié sentra van die sensistiem inwerk, wat die psigiese en fisiese ingesteldheid van die mens reguleer.

Und davon hängen Allgemeinbefinden und Selbstverwirklichung des Menschen ab, Absichten und Gemütsbewegungen, die ihn in die gesellschaftliche Wirklichkeit einbinden und ihn veranlassen, gewisse *Handlungen* auszuführen oder nicht auszuführen (Suppan 1984:178).

Die musiek het 'n eie tekensistiem wat in die raam van 'n ensemble van verbale en nie-verbale tekensisteme funksioneer. Biologiese ingesteldhede enersyds en kultuur-spesifieke ooreenkoms/konsensus andersyds, maak tussenmenslike kommunikasie op verskillende vlakke moontlik. Volgens Josuttis (1991) is musiek dus méér as vryetydsbesteding of “blote” kunsgenot:

Im Akt des Singens findet *Vereinigung* statt, *Integration* innerhalb des singenden Menschen, *Kommunikation* mit anderen bei Arbeit und Spiel, *Initiation in das symbolische Universum* der jeweiligen Gesellschaft (Josuttis 1991:178).

Die spesifieke van die erediens lê in die moment van die handeling, in die moment van simbolisering. Só lê die spesifieke moment van liturgiese sang nie in dít wat in gesangboeke vasgelê is, of oor liturgiese musiek gesê word nie, maar in die konkrete sanghandeling — vgl. Eliot (1951:68 in Kloppers 1997:105) wat ten opsigte van die toneelstuk aandui dat die geskrewe frase of teks stil staan teenoor die konkrete *bandeling* en *verklanking*. Volgens Speelman (1995:274) is die liturgie 'n moontlikheid vir *transformasie* en *translatio*, dus die moontlikheid vir “vertaling” en sodoende 'n oordrag in 'n ander werklikheid in. Dit gebeur via 'n hiërargie van kulturele, teologiese, liturgiese en musiek-poëtiese vormgewing. Waar betekenis in die liturgiese musiek gegeneer word, kan dit slegs gebeur in die *performance*, die uitvoering van die lied. Die konkrete kommunikasie van die liturgiese lied deur ons sintuie vereis die volgende:

an engagement, through the form, between the I, HERE, NOW of the song and the I, HERE, NOW of the singer. Such a communication presupposes that we get up from our chairs, leave our homes and go into the original situation of the liturgical songs...: a modern ... liturgical celebration. There and then people learn to believe that they are indeed the ones that sing “*we, here and now*”. Communication through and with and in a liturgical song, therefore, *transforms* us as subjects, as human bodies. Then our own bodies become bearers of meaning that are given to us, given by the songs with which we are confronted and in which we lose ourselves (Speelman 1995:275).

'n Kunshandeling soos musiek aktiveer dus 'n bepaalde kommunikatiewe handelingspotensiaal. Die bedoeling van kuns en musiek is om die waarnemer *deelnemer* te maak. Dit trek die kyker of hoorder as mede-handelende in. Liturgiese sang en musiek nooi die gemeente uit tot mee-handeling, tot duiding, tot betekenisgewing. Die handelingsmoment van die liturgiese lied is dus tegelykertyd ook die simboliseringsmoment. Deur die sang as simboliseringsmoment, word groter werklikheidsgebiede betrek en *beteken*. As *kommunikatiewe* handeling het sang 'n *estetiese* en *simboliese*, 'n bemiddelende funksie soos dié van die “oop kunstwerk” (Bieritz 1986; Eco 1973).

Die sanghandeling is dus produktiewe, skeppende handeling: dit wat die waarnemer *ervaar*, moet tot skeppende meehandeling aanspoor. So kan kerksang en selfs kerkmusiek in die breër sin, 'n regmatige plek as *kommunikatiewe handeling wat verantwoordelik is vir die simboliese bemiddeling of kommunikasie van die evangelie*, bekom. In die verdigtende, oorskrydende gestalte van musiek waardeur dit die simboliese kan kommunikeer, konvergeer die funksionele en die estetiese in die kommunikasie van die evangelie:

Singend ist der Glaube in seinem Element, nämlich im Element des Evangeliums (Möller 1994:15).

3. HEERSERSVRYE KOMMUNIKASIE GERIG OP DEELNAME

In aansluiting by Habermas (1982) word gestel dat die kommunikatiewe handelinge heersersvry en gelykwaardig moet wees. Dit stem ooreenstem met die gees van liefde van Jesus Christus, naamlik toegeneë en uitnodigende optrede.

Diese sind regulative Prinzipien, die sich im Prozes der Christentumsgeschichte selbst als notwendige Kriterien gesetzt haben. Sie dürfen also nicht als unerfüllbare Forderungen oder als ferne Ideale mißverstanden werden (Bäumler 1984:44).

Hierdie kommunikasie is op *handeling* en *deelname* gerig — die “spelreëls” van die ideale kommunikasiesituasie is “Offenheit, Herrschaftsfreiheit, Partizipation, Solidarität” (Bäumler 1984:44).

Die ruimte vir die kerklied *vereis* nie net hierdie situasie nie, maar die kerklied kan ook by uitstek hierdie situasie *skep*. In die Kolossensebrief word die oproep gemaak dat die gelowiges met dankbaarheid in hulle harte psalms, lofgesange en ander geestelike liedere tot eer van God moet sing (Kol. 3:16). Dit is 'n verwysing waaruit dikwels 'n *normatiewe* eis tot sing, afgelei word. Die konteks waarbinne hierdie oproep staan, is egter veelseg-

gend. In Kolossense 3 word riglyne gegee vir die nuwe lewe in Christus, wat in teenstelling staan met die misleiding vanweë allerlei wettiese voorskrifte (waarvan in Kolossense 2 sprake is).

Kolossense 3:12-15 kan as 'n "*berrschaftsfreie* Model" van 'n gemeente se lewe beskryf word. Dit word in vers 16 verder beklemtoon deur die oproep om *mekaar* te leer en te onderrig — 'n oproep tot woorde en werke "in die Naam van die Here Jesus" (Kol. 3:17). Krummacher beskou dit as 'n oënskynlike verrassing dat *ook* die sing hier ter sprake gebring word, maar hy lei daaruit 'n weerspieëling van die feit dat die gemeente *vanselfsprekend* gesing het, af.

Das Singen ist hier kein Soll, welches die Gemeinde als Zeichen ihres intakten Lebens zu erbringen hätte, sondern eine Chance. Als intensive Möglichkeit wechselseitiger und gemeinschaftlicher Kommunikation erlaubt es die Erfahrung einer Demokratie, in der jeder jedem etwas mitzuteilen hat und ernstgenommen wird, indem er am Ganzen partizipiert (Krummacher 1994:137).

Eerder as die *eis* om sang, is die sang vervulling én skepping van 'n heersersvrye kommunikasiesituasie — 'n situasie waar die gelowiges deur die verbondenheid aan die liggaam van Christus, uitgenooi word tot *wedersydse* kommunikatiewe handeling. Deur die sang kan deelname en medevoltrekking bewerkstellig word en kan gelowiges ervarings en verwagtings handelend en singewend tot gestalte bring. Deur die sang kom die gelowiges met hul klag, hul protes, hul rou, maar ook met hul vreugde, hul geluk, hul dank, hul lof, hul bevryding (vgl. Cornehl 1974:462).

Musiek in die erediens moet dus nie té eenvoudig, té alledaags of té emosioneel wees nie, anders verloor dit die potensiaal tot meerduidigheid, tot simboliese "meerwaarde". Dieselfde kan egter ook gebeur waar té rasioneel, té kognitief met musiek omgegaan word. Dít wat Bieritz opmerk met betrekking tot beoefenaars van eenduidigheid in die taal van die erediens is ook op die musiek van toepassing:

Sie verlieren ihren Sinnüberschuß, ihren "symbolischen Mehrwert": sie nageln Gott, dem sie doch *Sprachraum* schaffen sollten, am Holz begrifflicher Unterscheidung fest oder liefern ihn emotionaler Willkür aus (Bieritz 1989:107 — my kursivering).

Deur omgang met poëtiese tekste, beelde en veral musiek, kan "spreekruimte" geopen word, ruimte vir die outentieke "tot spreke kom" van die Woord van God en kan teologiese begrippe en ervarings nuwe gestalte en ekspressiwiteit verleen word. Musiek kan bydrae tot 'n outentieke en geloofwaardige taal vir die geloof — om dít te artikuleer wat alle formulering

te bowe gaan. Wanneer die uitdrukingsdimensie van musiek ingekort word, tree 'n deurslaggewende verlies in waarvoor niks anders kan kompenseer nie. Dit is deurslaggewend juis omdat 'n grondliggende moontlikheid van menslike ekspressiwiteit deur die erediens en die musiek in die erediens ontsluit word. Hierdie moontlikheid behoort onlosmaaklik tot 'n erediens wat op “kommunikatiewe handeling”, “daarstellende handeling”, op simboliese kommunikasie en gestaltegewing gerig is (vgl. Otto 1988:331).

Was tut ein Mensch wenn er hört? Er ist verwundbar. Er ist erfüllt von den Geräuschen, Klängen und Stimmen, die ihm bisher eine Welt-Anschauung vermittelt haben. Er weicht allem aus, was ihm Angst macht. Er sucht Worte, die sein Leben bejahen. Hören ist ein Verhalten, das unvermeidlich, aber auch schwer erträglich ist, weil es voller Abhängigkeitserfahrungen steckt (Josuttis 1991:215).

Naas *spreekruimte*, word dus ook *hoorruimte* geskep. Om te luister, beteken volle afhanklikheid. Josuttis (1991:202) beskryf sang ook as gedrag wat gerig is op binding, vereniging. Met die musiek begeef die mens sigself in die sfeer van die kosmiese harmonie. Met behulp van die klanke ondersteun musiek die samewerking tydens arbeid. In klanke word na heling van siekte aan liggaam en siel gesoek. Sang lei die mens in ontoeganklike werklikhede in — laat die mens aan die lofsang van die skepping en die hemelse magte deelneem, verenig die gelowige met die versamelde gemeente in die erediens, laat hom/haar bepaalde rolle oorneem, wat sy/haar identiteit vir die oomblik tot by die goddelike laat strek.

Wat in die, meestal beskeie, en dikwels klaende gesang van die gewone erediens op die Sondag gebeur, het psigologiese diepte en 'n werking wat as semi-ekstaties gekarakteriseer kan word (Josuttis 1991:203). In die sang-handeling, maar ook in ander handelinge van die erediens, blyk dit dat dit nie vasstaan waar ons is, wie ons is en wat van ons sal word nie. Juis daarom gaan dit in die erediens tog ook voortdurend om 'n grondige stryd om positiese mag. Bewussynsverbredings en identiteitsveranderings wat hier kan plaasvind, eis 'n behoedsaamheid, sodat mense nie onder die heerskappy van “widergöttliche” magte kom nie. Die intensiewe ervaring, wat die lewende erediens te weeg bring, moet aan die grond van die lewe verbonde bly. Die selfversekerdheid van die geloof, wat in die sang geartikuleer word, leef uit die bron van *Godversekerdheid*.

4. LITURGIESE SANG AS PNEUMATIESE HANDELING

Die skrywer van die Kolossensebrief wil aan die gemeente toon dat om *me-kaar* te leer, slegs moontlik is omdat *elkeen* iets het om by te dra — sonder die voor- of bo-ordering van 'n amp. Die Pauliniese leer van die geestesgawes lê egter hierdie oortuiging ten grondslag. Die gemeente as liggaam van Christus wat die gawes van die Gees ontvang het, tree *handelend* op. Sang word ook as 'n gawe van die Gees beskou — vgl. 1 Kor. 14:26. Dit gaan nie om 'n rangvolgorde van gawes nie, maar dat alles tot “opbou van die gemeente” moet verloop. Elke handeling tot opbou van en diens aan die gemeente, elke handeling wat die verantwoordelikheid van die geloof nakom en wat gedra word deur die broederlike en susterlik gesprek (vgl. 1 Kor. 14:29; 1 Tess. 5:21; 1 Joh. 4:1) kan as gawe van die Gees beskou word.

In alle kommunikatiewe handelinge in diens van die evangelie, gaan dit dus om die werk van die Heilige Gees wat die handelinge konstitueer en waarborg. Só staan sang as kommunikatiewe handeling wat verantwoordelik is vir die (simboliese) bemiddeling en voortgang van die geloofstradisie, onder voorwaarde van die werk van die Heilige Gees. Ons sing immers uit *pneumatische* gegrepenheid. Dit is die Heilige Gees self wat die ontmoeting met God bewerk en só die gelowige tot sing bring (vgl. Blankenburg 1979: 308). Dit is die Heilige Gees wat sang gebruik om die ontmoeting met God te bewerk. Ook die Heilige Gees self is verantwoordelik vir die voortgang van die geloofstradisie deur die kerklied — die *Wirkungsgeschichte* van die kerklied word deur die Heilige Gees moontlik gemaak.

Oor die “waarheid” van lofsang/doksologie het ons dié sekerheid dat God self dit verantwoord wat die doksologie uitdruk — die Gees van God nooi ons uit om tot God te spreek. Dit is immers die Gees van God self wat in ons bid:

Als pneumatisches, als transfiguriertes, als antizipierendes, als “letztes” Wort entzieht sich die Doksologie deshalb im Grunde den Verifikations-möglichkeiten anderer Sprachformen (Berger 1989:205).

Die werking van die Heilige Gees mag dus nie beperk word deur 'n eng siening van die werk van die Gees nie. Ons kán glo dat die Heilige Gees net soveel van kuns en musikale gebeure gebruik maak om iets *irrasioneel* soos geloof, te wek of te versterk.

Deur die “iets anders”, die on(be)noembare werk van die Heilige Gees, kan die estetiese ervaring bydra tot die geloofservaring, of selfs die geloofservaring teweeg bring. Die Heilige Gees stel ons in staat om God se teen-

woordigheid in die (gebroke) werklikheid waar te neem. Die Heilige Gees stel ons ook in staat om God in die estetiese ervaring van die werklikheid waar te neem en só 'n soort "kreatiewe verbinding" te bewerkstellig. Die vanselfsprekendheid waarmee daar oor musiek in die Bybel gepraat word, toon dat musiek 'n *existensiale Grundgegebenheit* van die mens uitmaak, wat ook daar ter sprake kom waar die geloof geartikuleer word. As sodanig staan die kerkmusiek as kommunikatiewe handeling onder voorwaarde en waarborg van die Heilige Gees.

Wenn aber Gott 'mehr als notwendig ist' (E Jünger), dann entspricht ihm ein Gottesdienst, bei dem das Vertrauen zum Ausdruck kommt, daß all' unsere *Handlungen*, Worte und Gesten nicht überflüssig sind, gleichwohl aber ihre Kraft nicht automatisch durch menschliches Tun entfalten, sondern vermittelnd durch das Wirken des Geistes Gottes (Heimbrock 1993:142).

BIBLIOGRAFIE

ANDEREGG J

1985. *Sprache und Verwandlung: zur literarischen Ästhetik*. Göttingen: Vandenhoeck.
 1991. Symbol und Ästhetische Erfahrung. In: J. Oelkers & K. Wegenast, (Hrsg.), *Das Symbol — Brücke des Verstehens*. Stuttgart: Kohlhammer.

BÄUMLER C

1984. *Kommunikative Gemeindepraxis: eine Untersuchung ihrer Bedingungen und Möglichkeiten*. München: Kaiser.

BERGER T

1989. *Theologie in Hymnen? Zum Verhältnis von Theologie und Doxologie am Beispiel der "Collection of Hymns for the use of the People called Methodists" (1780)*. Altenberge: Telos.

BIERITZ K-H

1986. Gottesdienst als 'offenes Kunstwerk'? Zur Dramaturgie des Gottesdienstes. *PTb* 75, 358-373.
 1989. Predigt-Kunst? Poesie als Predigt-Hilfe. In: E. Valtink (Hrsg.), *Sperrgut Literatur. Plädoyer für ein Spannungsverhältnis von Literatur und Theologie*. Hofgeismarer Protokolle 261, 101-128.

- Kloppers Gemeentesang as kommunikatiewe handling
- BLANKENBURG W
1979. *Kirche und Musik: Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der gottesdienstlichen Musik*. Göttingen: Vandenhoeck.
- CORNEHL P
1974. Gottesdienst. In: Klostermann & Zerfass 447-465.
- DILLENBERGER J & J (EDS)
1987. *On art and architecture*. New York: Crossroad.
- ELIOT T S
1951. Seneca in Elizabethan Translations. In: *Selected Essays*, 3rd ed. London: Faber.
- HABERMAS J
1982. *Theorie des kommunikativen Handelns I & II*. Frankfurt: Suhrkamp.
- HEIMBROCK H
1993. *Gottesdienst: Spielraum des Lebens*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- JOSUTTIS M
1991. *Der Weg in das Leben: eine Einführung in den Gottesdienst auf verhaltenswissenschaftlicher Grundlage*. München: Kaiser.
- KLOPPERS E C
1997. Liturgiese musiek as kommunikatiewe handling in 'n postmoderne era. DTh-proefskrif: UNISA.
- KLOSTERMANN F & ZERFASS R
1974. *Praktische Theologie heute*. München: Kaiser.
- KRUMMACHER C
1994. *Musik als praxis pietatis: zum Selbstverständnis evangelischer Kirchenmusik*. Göttingen: Vandenhoeck.
- LORENZER A
1981. *Das Konzil der Buchhalter. Die Zerstörung der Sinnlichkeit — Eine Religionskritik*. Frankfurt: Suhrkamp.
- OELKERS J & WEGENAST K (HRSG)
1991 *Das Symbol — Brücke des Verstehens*. Stuttgart: Kohlhammer.
- SPEELMAN W M
1995. *The generation of meaning in liturgical songs: a semiotic analysis of five liturgical songs as syncretic discourses*. Kampen: Kok.
- SUPPAN W
1984. *Der musizierende Mensch. Eine Anthropologie der Musik*. Mainz: Grünewald.
- TILICH P
1987. On the theology of fine art and architecture. In: J. & J. Dillenberger (eds.), *On art and architecture*. New York: Crossroad.

Acta Theologica

2003: 2

Trefwoorde

Himnologie

Kerksang

Heilige Gees

Kommunikatiewe handeling

Keywords

Hymnology

Singing

Holy Spirit

Communicative action